

Іван Зайченко

ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ШКОЛИ В ПРЕСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Преса другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – це визначне явище суспільно-політичного, громадського, науково-педагогічного, культурно-національного життя українського народу, важливе джерело інформації, пропаганди політичних і науково-педагогічних знань, прогресивних ідей і передової педагогічної думки, ідейного впливу на широкі верстви трудящих мас. У пресі минулого відображена уся та соціальна напруга, що супроводжувала процес формування національної свідомості, боротьби за національне і соціальне визволення від чужоземного гніту.

Історія розвитку передової української преси розвивалася так, що саме преса, починаючи з другої половини ХІХ ст., була однією з основних форм існування і розвитку суспільної самосвідомості широких верств трудящих мас України, розповсюдження величезної кількості знань, інформації. За образним висловленням О.І. Герцена, преса того часу «вбирала в себе все умственне движение страны» [1, 125]. А К.Д. Ушинський називав пресу «сховищем», у якому «собраны богатейшие результаты педагогической практики, на основании которых только и возможно дальнейшее развитие общественного воспитания» [3, 22].

Багато українських освітніх і культурних діячів вважали пресу найкращою трибуною для пропаганди політичних і педагогічних ідей, активно використовуючи її як зброю в національно-визвольній боротьбі українського народу. Статті педагогічного і непедагогічного змісту були найбільш оперативним, порівняно широко й швидко розповсюджуваним і чи не єдиним джерелом інформації, пропаганди науково-педагогічних знань, ідейного впливу на широкі верстви трудящих мас України. Ці статті, відгукуючись на злобу дня і широко обговорюючись учителями, сприяли формуванню і спрямуванню національної самосвідомості українців, розвитку громадсько-педагогічної думки, трансформуючись у практику роботи української школи.

Історія розвитку преси в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. була сповнена невпинної і гострої боротьби, систематичних утисків і переслідувань демократичних часописів, арештів і тяжких випробувань їх видавців і організаторів. Цензурні утиски були на перешкоді насамперед демократичних, прогресивних видань, які, з'явившись, негайно закривались, а часто не мали навіть можливості побачити світ.

В історії української журналістики доводиться говорити не лише про те, що існувало, виходило, але й про те, що мало тенденції до існування, проектувалось і не було доведено й здійснено. Нерідко одні лише наміри й проекти відображали розуміння потреби часу, наявність різних ідейних тенденцій у національно-визвольному й освітньо-культурному процесі України, і тому знання їх дозволяє скласти глибше уявлення про весь процес

розвитку української журналістики, освіти і культури. І саме таким феноменом, який з позицій царизму не міг існувати, але не лише мав тенденцію до існування, а й фактично проектувався, була **українська національна школа**, під якою її найвизначніші представники М. Грушевський, Б. Грінченко, М. Драгоманов, М. Куліш, В. Науменко, І. Огієнко, В. Прокопович, С. Сірополко, І. Стешенко, І. Франко, П. Холодний, Я. Чепіга, С. Черкасенко, Г. Шерстюк, І. Ющишин та інші, розуміли школу рідної мови, у якій вся система, структура, мета і завдання, принципи, зміст і методи, «увесь дух школи» пройняті ідеєю українства. Вона покликана сприяти утвердженню «свого національного існування» (М. Грушевський), готувати всебічно розвинених, високоосвічених, духовно і культурно багатих громадян України, здатних примножувати матеріальні, духовні і культурні цінності. Така школа має ґрунтуватися на національній основі, разом з тим «стояти на височині новітньої школи в сучасних культурних народів» (І. Ющишин), увібравши у себе кращі здобутки вітчизняного і зарубіжного педагогічного досвіду.

У процесі довготривалої і жорстокої боротьби свідомих українців за рідну школу в обох частинах розрізнених українських земель велася неупинна боротьба проти соціального і національного гніту, формувалися теоретичні основи національної системи освіти і школи, що й знайшли своє висвітлення у пресі України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Джерелознавча база дослідження дозволила обґрунтувати й умовно виділити такі *періоди піднесення національно-визвольного руху в Україні* (хоч по роках на східно- і західноукраїнських землях вони не зовсім співпадають):

а) Наддніпрянська Україна – 1855 – 1863 рр.; початок 70-х – 1876 р.; середина 90-х – 1914 р.; 1917 – 1920 рр.;

б) західноукраїнські землі – початок 60-х рр.; 80-ті рр.; середина 90-х – 1914 р.; 1919 – 1939 рр.

Деяко складнішим є питання *періодизації розвитку преси в Україні*:

I період – початки преси мовою близькою до української в Галичині 1837 – 1859 рр. («Русалка Дністровая», «Вінок русинам на обжинок», «Зоря Галицька»);

II період – преса з 60-х рр. ХІХ ст. до 1905 р. Тут необхідно виділити такі етапи: а) преса на Східній Україні 60 – 70-х рр. («Основа», «Черниговский листок», «Киевский телеграф»); б) західноукраїнська преса 60 – 70-х рр. (москвофільська, народовська, преса на Буковині, Закарпатті, радикальна преса); в) початки української преси за кордоном («Громада» М. Драгоманова та ін.); г) преса Наддніпрянської України 80 – 90-х рр. («Киевская старина», «Педагогический вестник», «Школьное обозрение» та ін.); д) західноукраїнська преса 80-х рр. – 1905 р. (народовська, москвофільська, загальнодемократична, радикальна).

III період – преса з 1905 до 1914 рр. (загальнодемократична, соціал-демократична, більшовицька, преса за межами України та ін.).

IV період – преса в роки першої світової війни, революційних

потрясінь і визвольних змагань українців (1914 – 1920 рр.).

У періоди піднесення національно-визвольного руху інтенсивніше розвивалася в Україні преса, педагогічна думка, широко висвітлювалися суспільні уявлення про національну школу й освіту.

Аналіз джерелознавчої бази дослідження дозволив простежити еволюцію *ідеї української національної школи* протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. і виділити основні етапи процесу формування теоретичних основ української національної школи.

Східно-українські землі:

I етап – кінець 50-х – середина 70-х рр.; II – 80-ті рр. ХІХ ст. – 1905 р.; III – 1905 – 1914 рр.; IV – 1917 – 1920 рр.

Західноукраїнські землі: I-й етап – 60 – 70-ті рр.; II – 80-ті – 1905 рр.; III – 1905 – 1914 рр.; IV – 1919 – 1939 рр.

Уже в пресі 50-х – початку 60-х рр. ХІХ ст. («Зоря Галицька», «Основа», «Киевский телеграф», «Черниговский листок», «Правда» та ін.) були сформульовані програмні завдання, які на наступні десятиліття стали дороговказом для української інтелігенції у справі українського відродження. Найважливішими з них були: пробудження національної самосвідомості українців, об'єднання українських земель у єдину державу, розвиток української народності, її мови, літератури, преси, освіти, культури, служіння інтелігенції своєму народові та ін.

У галузі освіти – критика існуючої в Україні школи, вимоги загальної, доступної, обов'язкової початкової освіти для усіх верств українського народу, навчання рідною мовою, оновлення змісту і методів навчання, зв'язок навчання з життям, практичними потребами людей, відображення у змісті освіти національного елемента, створення дешевої і доступної навчальної і науково-популярної літератури для народу.

Аналіз матеріалів преси кінця 50-х – початку 60-х рр. ХІХ ст. дозволив зробити висновок про те, що у цей період саме через пресу започатковується процес формування теоретичних основ української національної школи (спроби обґрунтування мети, завдань, принципів, змісту, методів навчання й виховання, ролі, місця і значення учителя тощо).

В умовах дії Валуєвського циркуляру (1863) і Емського указу (1876), які регламентували жорстоке придушення української мови, літератури, преси, освіти, театру, культури, інтелігенція Наддніпрянської України, з одного боку, спрямовує свої творчі сили в Галичину, де завдяки певним конституційним свободам і гарантіям існувала українська преса й школа, та в передову Росію, а з другого, зміщує акценти у боротьбі за рідну школу переважно у площину пошуку її дидактичних основ (вимога реалізації ідеї народності виховання, якісного оновлення змісту і методів навчання за рахунок введення у народні школи вивчення природознавства, географії, історії рідного краю, музики, співів, фізичної культури, ручної праці, що давало можливість учителям, патріотам України, здійснювати певною мірою національну освіту і національне виховання («Педагогический вестник», «Школьное обозрение», «Профессиональная школа», «Киевская старина» та

деякі інші).

Різка критика самодержавства у галузі освіти трудящих, ідея національної школи з особливою силою звучала в кінці 70-х – на початку 80-х рр. зі сторінок «Громади» М. Драгоманова, який закликав до оновлення української науки і просвіти на основі новітніх методів, течій і напрямків, що набули поширення у країнах Західної Європи і Америки.

У західноукраїнських часописах доби 80-х рр. XIX ст. – початку XX ст. («Батьківщина», «Діло», «Зоря», «Газета школьна», «Народна школа», «Школьна часопись», «Учитель» та ін.) розвивалась ідея українського відродження, національної освіти і школи. У їх полі зору були мовні питання, проблеми пошуку змісту освіти, обґрунтування мети, завдань, принципів, форм і методів національної школи та інші.

З особливою виразністю і цілеспрямованістю ідея української національної школи звучала зі сторінок радикальних часописів «Світ», «Громадський друг», «Дзвін», «Молот», «Народ», «Хлібороб», «Жите і слово», існування яких пов'язане з діяльністю І. Франка та його однодумців. На порядок денний у них було висунуто ряд нових актуальних освітніх проблем (викриття хибного характеру освіти і навчання у народних школах Галичини і Росії, критика куцої просвітницької політики народовців і москвофілів, вимоги безкоштовної початкової, середньої і вищої освіти для трудящих, реформування школи й освіти на засадах гуманізму, демократизму, народності, зв'язку навчання з життям і ін.), а також висвітлювалися ті актуальні освітні проблеми, що були сформульовані ще у пресі попередніх десятиліть, але до кінця не вирішені.

Третій період у розвитку преси в Україні (1905 – 1914 рр.) був позначений появою на Наддніпрянщині часописів, що друкувалися українською мовою, ґрунтувалися на українському матеріалі, розраховані на українського читача, ідейно відображали інтереси і практично захищали потреби українського народу. Це – «Хлібороб» (Лубни), «Рідний край» (Полтава – Київ – Гадяч), «Громадська думка», «Нова громада», «Рада», «Слово», «Літературно-науковий вісник», «Україна», «Молода Україна», «Українська хата», «Село», «Засів», «Світло», «Маяк», «Сяйво», «Дзвін», «Вісник культури і життя» (всі Київ), «Дніпрові хвилі» (Катеринослав), «Сніп» (Харків) та ряд інших.

Інтереси українського народу захищали також часописи «Народный учитель» (Кишинів – Київ – Москва), «Украинский вестник», «Вільна Україна» (обидва Петербург), «Украинская жизнь» (Москва) та інші.

Організатори новостворених видань закликали нову генерацію української інтелігенції активно боротися за реформування усіх сторін суспільного життя, «дивитися ширше, мислити глибше, по-новому» («Українська хата»), «не крізь призму російської преси, а зі свого українського погляду» («Сніп»), захищати національні інтереси, показуючи народові зразки самовідданої боротьби проти соціального й національного гніту, жорсткої централізації й тотальної русифікації, за самовизначення націй і народностей, федеративний устрій України у складі майбутньої

демократичної Російської держави, вільний розвиток української мови, літератури, преси, освіти, культури. Але, як і раніше, царизм всіляко стримував розвиток демократичних процесів.

Характерною особливістю третього періоду розвитку національно-визвольного руху, преси і формування основ національного шкільництва в Україні було те, що у боротьбу за рідну школу й освіту активно включився практично весь український народ. Вимоги навчання рідною мовою, гуманізації й демократизації освіти звучали не лише з вуст окремих освітніх діячів, а й з боку деяких державних установ, депутатів Державної думи, різноманітних громадських організацій, «Просвіт», вищих і середніх навчальних закладів, земств, комітетів, з'їздів, зібрань, сходів, просвітницьких товариств, політичних партій та ін. Важлива роль належала українському вчительству, яке об'єднувалося у професійну спілку.

Одним з найважливіших здобутків цього періоду було те, що у процесі різкої критики політики самодержавства у галузі освіти пригноблених націй і народностей Росії і пошуку нової, альтернативної державній системи освіти і школи, достатньо повною мірою була розроблена, обґрунтована й представлена у пресі (хоч і в розрізненому вигляді) теоретична модель української національної школи, як цілком певної оригінальної системи з властивими лише їй специфічними ознаками й особливостями, де чітко визначені мета, завдання, принципи, зміст, методи, форми, організаційна структура та ін. Свідченням цьому є, зокрема, проекти української національної школи і освіти, розроблені С. Русовою, Я. Чепігою, І. Ющишиним, редакційними комітетами журналів «Світло», «Учитель», «Народный учитель», «Украинская жизнь», окремими з'їздами, курсами, просвітніми організаціями. Пошук основ української національної школи і системи освіти здійснювався у тісній співпраці східно- і західноукраїнських освітніх діячів.

На жаль, ідея української національної школи у період 1905 – 1914 рр. не була реалізована на практиці. Така можливість з'явилась у 1917 – 1920 рр., коли прогресивна українська громадськість, учительство, Товариство шкільної освіти, Центральна Рада та її органи – Генеральний секретаріат освіти і Міністерство освіти, творчо використовуючи досвід минулого у справі боротьби за рідну школу, примножили його і вперше після кількасотрічної перерви української державності взяли реальний практичний курс на відродження національної освіти.

Незважаючи на надзвичайно складні економічні і соціокультурні умови, освітній рух в Україні набув небачених досі розмірів. У пресі 1917 – 1920 рр. («Вільна українська школа», «Вісти з Української Центральної Ради», «Нова Рада», «Освіта», «Світець» та ін.) розкрито, як Центральна Рада, її виконавчі органи, учительство, окремі освітні діячі боролися за створення єдиної, загальноосвітньої, обов'язкової, безкоштовної, світської, демократичної 7-річної української національної школи і системи освіти (були розроблені основні законопроекти у галузі національної освіти, вироблений план управління освітніми справами, ухвалений закон про

національно-територіальну автономію і розподіл шкіл за національностями; здійснювалася планомірна і цілеспрямована розробка навчальних планів і програм єдиної, загальноосвітньої української школи, підготовка учителів для українських шкіл, реорганізація учительських семінарій та інститутів, розроблялися українські підручники, були внесені зміни до правопису, впроваджувалася система самоврядування, здійснювалася багатогранна українізація школи).

За часів Гетьманату, хоч і мали місце антидемократичні процеси, все ж продовжувалася українізація шкіл, зростала їх кількість, відкривалися українські університети, заснована Академія наук, розмаху набула видавнича справа, зокрема випуск українських підручників, здійснювалася підготовка українського вчителства.

За часів Директорії було вжито ряд заходів, спрямованих на подальше становлення і зміцнення національної школи й освіти, її децентралізацію, прийнятий Закон про державну українську мову, затверджені правила українського правопису та ін. У цілому, у добу 1917-1920 рр. був закладений ґрунт української національної школи й освіти.

Таким чином, у своїй еволюції процес формування теоретичних основ української національної школи протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. зазнав помітних кількісних і якісних змін від загальних, безсистемних вимог просвіти українців у 60-х рр. до цілком окресленої і логічно завершеної теорії української національної школи у 1917-20 рр., у якій чітко визначалися мета, завдання, зміст, принципи, методи і засоби навчання й виховання у національній школі.

Досліджуваний процес характеризувався глибокими суперечностями, зумовленими колоніальним становищем українців, розрізненістю їх земель, жорстокими заборонами української культури, школи, освіти на Наддніпрянщині і утисками з боку австро-угорських властей та польської шляхти на західноукраїнських землях, а звідси специфічні особливості у розвитку преси і національного шкільництва як в окремих регіонах, так і на терені всієї України. Формування теоретичних основ української національної школи в обох частинах розрізненої України здійснювалося відповідно під впливом двох нерівнозначних альтернативних факторів – соціального замовлення державної системи, з одного боку, і поглядів тих освітніх діячів, які з інших методологічних позицій відстоювали національні і загальнолюдські цінності, виступали за створення рідної школи й освіти, з іншого боку.

У боротьбі за рідну школу й освіту східно- і західноукраїнські діячі поєднували свої зусилля. Тому, характерним для української преси було те, що у ній відобразився єдиний для всієї України процес кристалізації педагогічної думки, формування теоретичних основ національної школи, системи освіти. Крім того, цей процес здійснювався не лише в контексті і при взаємодії розвитку педагогічної думки на терені всіх українських земель, але й в контексті і під впливом розвитку педагогічної думки в Росії, Західній Європі, світі.

У науково-теоретичних статтях, вміщених у пресі другої половини ХІХ – початку ХХ ст., інших матеріалах М. Костомарова, П. Куліша, Л. Глібова, М. Номиса, К. Шейковського, П. Житецького, О. Кониського, В. Антоновича, М. Драгоманова, І. Франка, М. Павлика, І. Белея, О. Олесницького, М. Завадського, П. Гусаренка, С. Кульчицької, Василя Лукича, О. Маковея, В. Стефаніка, О. Духновича, Г. Врецьони, О. Огоновського, О. Партицького, В. Ільницького, І. Копача, С. Коваліва, І. Кревецького, М. Лозинського, С. Томашівського, Василя Щурата, П. Богацького, Г. Хоткевича, Лесі Українки, П. Грабовського, М. Коцюбинського, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Н. Кобринської, О. Кобилянської, Л. Яновської, Одарки Романової, Олени Пчілки, Дніпрової Чайки, Є. Ярошинської, Ю. Федьковича, А. Кримського, Б. Грінченка, Г. Шерстюка, С. Русової, Я. Чепіги, С. Черкасенка, В. Доманицького, С. Єфремова, В. Дурдуківського, М. Левицького, О. Лотоцького, В. Прокоповича, Д. Дорошенка, Ф. Матушевського, П. Понятенка, П. Стебницького, М. Шаповала, М. Грушевського, І. Стешенка, П. Холодного, І. Огієнка, В. Науменка, О. Дорошкевича, Ф. Сушицького, С. Сірополка, С. Смаль-Стоцького, О. Музиченка, С. Шелухіна, І. Ющишина та багатьох інших педагогів-журналістів у розрізненому вигляді викладені теоретико-методологічні основи української національної школи, освіти, національного виховання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Герцен А.И. Сочинения в двух томах. – М.: Мысль, 1986. – Т. 2.
2. Зайченко І.В. Проблеми української національної школи в пресі (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) / За ред. М.Д. Ярмаченка. – Львів, 2002. – 344 с.
3. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори: В 2-х т. / Пер. з рос. / Редкол.: В.М. Столетов (голова) та ін. – К.: Рад. школа, 1983. – Т. 1.